

УДК 94(3)

Смирнов Ігор Олександрович (1946 р.н.). Закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова у 1971 р. Кандидат історичних наук, доцент кафедри народознавства та спеціальних історичних дисциплін МДПУ. Автор 43 наукових праць. Займається проблемами *античної історії Північного Причорномор'я, середньовічної номадистики на Півдні України.*

Ольвія та Рим у I–IV ст. н.е.

У статті розглянута історія післягетської Ольвії у контексті її відносин з Римською імперією. Автор вважає, що в результаті вкрай несприятливого зовнішньополітичного становища ольвійська держава, щоб не бути знищеною варварськими племенами, змушена була визнати верховну владу Риму, який гарантував би їй спокійне існування на автономних засадах у складі імперії. Докладно висвітлені питання датування входження Ольвії до складу Римської держави й загибелі міста. Відмічена значна варваризація полісу. В цілому включення Ольвії, як і всіх північнопонтійських міст, у політичну та економічну орбіту Риму оцінюється як позитивне явище для регіону.

This article is about the history of Olvia after Get tribes in the conte of its relations with the Roman Empire. According to the author's point of view as a result of a very unfavorable development of international relations the Olvian state had to accept the dominant power of the Roman Empire not to be destroyed the barbarian tribes. This domination guaranteed the Olvians a peaceful coexistence, possession of autonomous rights within the Roman state. The article describes dating and circumstances of Olvia's joining the Roman Empire and destruction. A strong barbarization of the polis is also marked. In general Olvia and all the other cities of the Northern Pont influenced to this region a positive way got much benefit from joining the Roman Empire.

Взаємовідносини післягетської Ольвії з Римською імперією є визначальними в житті поліса I–IV ст. До недавнього часу у вітчизняній історіографії цьому питанню приділялась недостатня увага. Однак характер цих взаємовідносин, ступінь політичного, соціально-економічного і культурного впливу Риму на північнопонтійські міста в цілому, і Ольвію зокрема, дозволяє повніше осмислити роль Північно-Західного Причорномор'я в історії північно-східних країн пізньоантичного світу. В даній статті автор пропонує читачеві свій погляд на цю проблему.

Після об'єднання та укріплення гетських та дакійських племен при Берібісті гети в період між 60-ми та 50-ми роками I ст. до н.е. піддали спустошливому набігу Північно-Західне Причорномор'я, розграбувавши та зруйнувавши грецькі поліси, засновані на цій території в VI ст. до н.е.

Через декілька десятиліть після набігу гетів “за бажанням скіфів, які мали необхідність в торгівлі та відвідуванні еллінів”, і при їх підтримці ольвіополіти повернулись на руїни свого міста і відбудували його [1]. Можливо, що Скіфське царство в Криму, зацікавлене в існуванні Ольвії як своєї опорної бази в Дніпро-Бузькому басейні, допомагало відновленню Ольвії.

Але добросусідські стосунки міста з оточуючими його племенами вже в другій половині I ст. н.е. при-

пинаються. Варварські племена Північного Причорномор'я у цей час помітно активізують свою військово-політичну діяльність. Ольвія, яка в догетський період вела в основному наступальну зовнішню політику, в перші століття нашої ери обмежується переважно оборонними заходами, з трудом відбиваючи все зростаючий наступ скіфо-сарматських племен, які знову розпочали свої набіги на місто.

У 70-х роках I ст. н.е. Ольвія на недовгий час потрапляє в якусь залежність від сарматських царів Фарзоя та Інісмєя, які здійснюють чеканку своїх монет у місті [2].

В II ст. н.е., до входження до складу Римської імперії, Ольвія була самостійним полісом-державою. За словами Діона Хрисостома, післягетська Ольвія піддалася сильній варваризації. Він вказує на вузький культурний кругозір ольвіополітів, на їх погане знання грецької літератури та мови [3]. Свідчення Діона підтверджуються археологічним матеріалом, частково даними ономастики. Якщо зі всіх імен, зафіксованих у догетський період, всього близько 2% варварських, то в післягетський таких імен – 57%. При цьому не треба забувати, що носії цих імен належали переважно до верхівки суспільства [4]. На користь цього твердження свідчать і помилки, викривлення, “варваризми” в ольвійських написах перших століть нашої ери [5].

Слідом за В.Д.Блаватським, який виділяв період

“сарматизації” для Боспору [6], I-IV ст. н.е. в історії Ольвії можна назвати періодом “скіфо-сарматизації”.

Починаючи з II ст. н.е., ніяких інших джерел, крім археологічних, з історії Ольвії ми не маємо. В цей час місто знаходилось у безпосередній близькості від областей, зайнятих римськими підрозділами, і, без сумніву, вступає з ними в різного роду стосунки.

Вже в I ст. до н.е. римські легіонери з’являються в низинах Дунаю. Це були походи македонського проконсула Аппія Клавдія Пульхера проти сарматів у 71 р. до н.е. і Г.Скрібонія Куріона, який змінив його, в Дакію. Рим наполегливо наступає на північний схід від Македонії. М.Лукулл, розгромивши бессів, дійшов до Дунаю та зайняв грецькі міста Західного Причорномор’я. В 30-20-ті роки I ст. до н.е. М.Ліциній Красс, тезка й онук відомого тріумвіра, остаточно підкорив фракійські народи Нижнього Подунав’я. Створюється провінція Мезія, виникнення якої Т.Моммзен відносить до початку I ст. н.е. [7]. Територія провінції простягається до берегів Дунаю. Окупація Фракії при Клавдії, турбота про дунайські кордони стали причиною посиленої уваги Риму до північнопонтійських грецьких колоній. Намагання імперії до безпосереднього контролю над Північним Причорномор’ям особливо проявляється у часи Нерона у зв’язку з активізацією зовнішньополітичних акцій у Фракії та Вірменії. На початку 60-х років I ст. н.е. Плавтій Сільван завдає удару скіфській державі в Криму. У цей же час Тіра визнає верховну владу Римської імперії. Кордон провінції Нижня Мезія проходить вже по берегах Дністра.

Слідом за походами Карбулона, що привели до анексії Понта в 63 р., до 66 р. було окуповано все Боспорське царство; римські гарнізони знаходяться в Хараксі (Ай-Тадор) та Херсонесі [8]. Результатом цієї політики Риму була окупація військами, що знаходились у Мезії, більшої частини північнопонтійського узбережжя. Т.Моммзен вважає, що до кінця 60-х років заступництво Риму поширилось на все Північне Причорномор’я [9]. У всякому випадку безумовним є те, що поява римських гарнізонів по всьому північному узбережжю Чорного моря була можливою тільки після анексії Понта і Боспору, тобто після 60-х років н.е.

До того часу Ольвія, певно, добре познайомилась з римлянами, хоча б завдяки своїй близькості до Тіри. Про це свідчить напис Абаби, сина Каллісфена, присвячений імператорам Августу та Тіберію [10]. Але можна припустити, що повага, висловлена Абабом по відношенню до римського імператорського дому, стала тоді винятком, бо престиж римлян в Ольвії був невисокий. Навряд чи імперія в часи бурхливих

подій громадянської війни 68–69 років, а потім при Флавіях, особливо при Доміціані, що вів запеклу боротьбу з децебаловою Дакією, могла приділяти значну увагу Північному Причорномор’ю. Вплив Риму в регіоні у цей час значно послабився.

Становище змінюється при імператорі Трояні. Після його перемог на Дунаї погляди Ольвії звертаються до Риму в надії на отримання ефективної допомоги у своїй постійній боротьбі з варварами. Збільшилось застосування ольвіюполітами римських імен. Повні імена даються саме на честь Трояна та Адріана [11].

М.І.Ростовцев на основі трьох декретів цього часу на честь боспоранців висловлює цікаве припущення, що Троян доручив охорону Ольвії, подібно Херсонесу, боспорським царям [12]. На жаль, ніяких інших даних, що підтверджують цю версію, ми поки ще не маємо.

При спадкоємцях Трояна, Адріані та Антонінові Пієві загони I Італійського, V Македонського та XI Клавдієвого легіонів, які були розквартировані у Мезії, знову контролюють Крим і узбережжя Північного Причорномор’я. Можливо, що вже з цих часів в Ольвії періодично знаходились римські гарнізони. У всякому випадку при Антоніні (138-161) римляни допомогли ольвіюполітам відбити навалу тавро-скіфських племен, що загрожували місту, і примусили останніх укласти вигідну для нього угоду, гарантовану тавро-скіфськими заручниками [13]. В.В.Латишев, який відносить приєднання Ольвії до Римської імперії до більш пізнього часу, бачить в цьому акті тільки заступництво міста римлянами, відгук на його заклик про допомогу.

Спираючись на відомості, які отримані при прочитанні фрагменту присвячувального напису, виявленого в Ольвії, і на власну його реконструкцію, М.І.Ростовцев відносить появу римського гарнізону в Ольвії до часів правління М.Аврелія (161-180), оскільки частина напису відновлюється ним як титул *Parthicus maximus*, а наданий титул з усіх імператорів цього часу носив лише М.Аврелій [14]. У напису згадуються всі мезійські легіони і командир гарнізону (векселяції), центуріон XI Клавдієвого легіону. Але у цьому випадку ми, скоріше за все, зустрічаємося не з підпорядкуванням значних територій і організацією нових адміністративних утворень, а з приєднанням до вже існуючої провінції Мезія певних населених пунктів, що мали для римлян важливе воєнно-політичне значення як північно-східні форпости імперії. Вакселяції таких пунктів були підпорядковані через військових легатів наміснику Мезії.

В.В.Латишев вважає, що реставрація напису Ростовцевим досить суперечлива і говорити про юридичне визначення Ольвією влади Риму ми можемо тільки з часів Септімія Севера (193–211). Імператор Септімій Север вів наполегливу боротьбу зі своїм суперником Песценієм Нігером, останнім опорним пунктом якого був Візантій. Після облоги і падіння цього південнопонтійського міста у 196 р. страх і повага до сили переможця примусили Ольвію, яка вже давно користувалась заступництвом Риму, офіційно визнати його владу. Відбулося це не раніше 196 р., бо до падіння Нігера північнопонтійські міста дотримувались, скоріш за все, очікувальної політики. На доказ своїх міркувань В.В.Латишев наводить декрет, в якому повідомляється про те, що на честь Септімія Севера, цезаря М. Аврелія Антоніна, відомого нам під ім'ям Каракалли, і всього імператорського дому ольвіополіти побудували терми. Серед епонімів у напису згадується намісник провінції Мезія Косконій Гентіан. Каракалла іменується у декреті цезарем. Він був оголошений ним під час подорожі в Мезію у 196–198 роках. Ці факти, без сумніву, свідчать про те, що до 198 р. Ольвія визнала верховну владу Риму й увійшла до складу імперії [15].

Але, якщо верхня межа можливої дати цієї події встановлена досить точно, то нижня її межа варіюється вельми широко від 40-х до 70-х років II ст. н.е., в роки правління Антоніна Пія та М.Аврелія.

Виходячи з фактів, які є на даний момент, ми можемо поки що констатувати, що включення Ольвії до складу Римської імперії відбулося в другій половині II ст. н.е. не пізніше 198 р.

Ольвія була поставлена римлянами у розряд *civitates stipendiariae*. Правове її становище зводилось до того, що Рим надавав мешканцям право мати державну територію і власні закони, зберігати свою раду, народні збори, магістратури; міська влада самостійно чинила правосуддя і вела міські справи. Але ці права не були гарантовані безпосередньо законом, а забезпечувались або комісією з питань устрою даної провінції, або едиктом намісника до нових розпоряджень. Таким чином, Ольвія тільки зовні була схожа на вільне місто, оскільки вона хоча й керувалась власною владою, але під контролем представників римської адміністрації.

За містом зберігалось право чеканити лише мідні монети, бо срібні карбували в Римській імперії тільки вільні міста. Ольвійські монети римського часу представлені виключно чеканкою з портретами імператорського дому Северів (193–235). У 238 р. у Північне Причорномор'я вторгаються готи.

“Карбування монет Тіри й Ольвії припиняється після смерті Олександра Севера в 235 р., таким чином, Тіра й Ольвія пали першими”, – пише Т.Моммзен [16]. До цієї думки приєднується В.В.Латишев, але оговорюючи, що, можливо, надалі на території Ольвії знаходились римські гарнізони.

У 1902 р. в Ольвії був знайдений жертвник Меркурія з присвячувальним написом, який дає змогу встановити, що у 248 р., коли готи зруйнували на Дунаї Істрію, в Ольвії стояв римський гарнізон [17]. Це присвячення є найпізнішою епіграфічною пам'яткою Ольвії. На основі цього напису А.Л.Монгайт, В.Ф.Гайдукевич, В.Д.Блаватський у своїх узагальнюючих працях констатують, що Ольвія припинила своє існування в другій половині III ст. н.е. і тільки її руїни могли бути іноді опорним пунктом для римських загонів [18].

Знахідка присвячувального напису 248 року не означає, звичайно, що Ольвія не постраждала від навали готів, але стверджувати, що вона загинула в другій половині III ст. н.е., у край не обґрунтовано.

У 1968 р. П.О.Коришковський перевидає присвячувальний напис, який не звернув на себе достатньої уваги вітчизняних та закордонних вчених, які займались дослідженнями Ольвії [19]. Після проведеного відновлення він читається таким чином: “Юпітеру Ольвіополітанському і [ще якомусь божеству] за здоров'я і благополуччя володарів наших імператорів Діоклетіана і Максиміана августів та Констанція і Максиміана шляхетніших і непереможних цезарів, М. Невій Пальма Теогіміон, центуріон [такого-то підрозділу спорудив або присвятив]”. Діоклетіан і Максиміан Геркулій відреклись від влади й титулів у 305 р., а Констанцій I Хлор і Галерій Максиміан проголошені цезарями у 293 р., виходячи з цього напису датується 293–305 рр.

Таким чином, ми маємо напис, присвячений ольвійському божеству, який був знайдений серед руїн римського табору в Адамкліссі у Добруджі наприкінці XIX ст. Здається малоімовірним, що знаходячись далеко від Ольвії, римський центуріон звертається з молитвою про благополуччя правлячих імператорів до божества міста, яке лежить у руїнах. І якщо б навіть серед руїн розквартирувався лише сторожовий загін римських військ, то навряд чи легіонер після повернення в межі імперії спорудив би присвячення божеству зруйнованого міста, що втратило будь-яке самостійне значення [20].

Про необґрунтованість твердження про загибель Ольвії в другій половині III ст. н.е. свідчать і знахідки римських монет на її території. Кількість монет, які датуються з 235 по 270 рр. від Максиміана Фракій-

ця до Клавдія II Готського, складає біля 10% від загального числа всіх римських монет, знайдених у місті. З 270 по 284 роки до Діоклетіана нумізматичні знахідки відсутні, а потім знову з'являються.

Наявність нумізматичного матеріалу і присвячення з Адамкліссу дає можливість припустити, що торговельне життя Ольвії було припинено не в 30-50-х роках III ст. н.е., а під час масового походу причорноморських племен на балканські провінції Римської імперії на межі III-IV ст. н.е. Вивід із Ольвії римського гарнізону відбувся, скоріш за все, за часів Діоклетіана (284-305) і був пов'язаний, цілком імовірно, з передислокацією військ у ході воєнно-адміністративної реформи в імперії.

Знахідки монет Констанція I, Констанція II і Валентиніана I збігаються зі свідченням Амміана Марцеліана, який у IV ст. називає Ольвію як існуюче місто [21], та дають можливість припустити, що у IV ст. Ольвія зберегла певне значення, у всякому разі як місце розташування сторожових римських загонів.

Розкопки цитаделі 1902 року, дослідження 20-х, 50-90-х років підтверджують наявність в Ольвії шарів кінця III-IV ст. Вчені, які брали участь в розкопках городища, схиляються до думки, що місто проіснувало майже до кінця IV ст. н.е. Л.М.Славін констатує: "Картина згасання міського життя простежується до кінця IV ст., коли Ольвію, очевидно, залишили останні мешканці". Ці дослідження і висловлювання археологів примушують ще більш схилитися до думки про існування Ольвії як торгового центру, принаймні, до кінця епохи Діоклетіана, а як військового форпосту Риму – протягом значної частини IV ст. н.е.

Найбільш значною подією післягетської Ольвії, після її відбудови, є, безперечно, приєднання полісу до Римської імперії. Яким же чином в цілому треба розцінювати включення Ольвії та й усіх північнопонтійських міст у політичну та економічну орбіту Римської держави? Нам здається, що не слід бачити в римлянах тільки загарбників і поневолювачів. Тісний контакт керівних кіл Ольвії і Риму був обумовлений в першу чергу наявністю реальної загрози захоплення міста варварами. Римські війська прийшли в нього за згодою громадян поліса. Північнопонтійські міста були крайніми рубежами греко-римського світу на північному сході, покликаними стримувати початок руху варварських народів у його в межі.

Вплив римлян у Північному Причорномор'ї, на противагу впливу греків, виявився лише в низці політичних і військових заходів, які майже не зачепили основ економічного та культурного життя населення цього регіону. Римляни не проводили тут активної торгової політики, не засновували своїх поселень. Треба думати, що Рим не надсилав у ці віддалені міста майже нікого, крім своїх солдат.

Гарнізон, введений в Ольвію, сприяв стабілізації її зовнішнього положення, що, без сумніву, сприяло розвитку торгівлі, ремесел та сільськогосподарського виробництва. Але будь-якого значного впливу на культуру і побут міста римляни не здійснили. Присутність військових підрозділів імперії в Ольвії та на її хорі продовжила існування полісу принаймні на ціле століття. Факт включення північнопонтійських міст до складу Римської імперії носив, безумовно, позитивний характер.

Література

1. Дион Хрисостом. 36-я Борисфенистская речь // Вестник древней истории. – 1948. – № 1. – С. 229.
2. Карышковский П.О. Монеты Ольвии. – К., 1988. – С. 108.
3. Дион Хрисостом. Указ. соч. – С. 203.
4. Смирнов И.О. Этнический состав населения післягетської Ольвії за даними епіграфічних джерел // Національний університет "Києво-Могилянська Академія". Миколаївська філія. Наукові праці. – Т. VIII. Історичні науки. – Миколаїв, 2000. – С. 18.
5. Латышев В.В. Исследования об истории и государственном устройстве города Ольвии. – СПб., 1887. – С. 180-181.
6. Блаватский В.Д. Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. – М., 1959. – С. 30.
7. Моммзен Т. История Рима. – Т. V – М., 1949. – С. 29.
8. Латышев В.В. Указ. соч. – С. 186-188.
9. Моммзен Т. Указ. соч. – С. 266, 271.
10. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae № 181. – СПб., 1916. – С. 198.
11. Латышев В.В. Указ. соч. – С. 192-193.
12. Ростовцев М.И. Военная оккупация Ольвии Римлянами // Известия археологической комиссии. – Вып. 58. – СПб., 1915. – С. 12-13.
13. Юлий Капитолин. Антонин Пий // Вестник древней истории. – 1949. – № 3. – С. 257.
14. Ростовцев М.И. Указ. соч. – С. 14.
15. Латышев В.В. Указ. соч. – С. 196-197.
16. Моммзен Т. Указ. соч. – С. 207.
17. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae № 167. – СПб., 1916. – С. 181.
18. Монгайт А.Л. Археология в СССР. – М., 1955. – С. 184; Гайдукевич В.Ф. История античных государств Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. – М., 1955. – С. 65.; Блаватский В.Д. Античная археология Северного Причерноморья. – М., 1961. – С. 25.
19. Карышковский П.О. Из истории поздней Ольвии // Вестник древней истории. – 1968. – № 1. – С. 167-179.
20. Аммиан Марцелин. История. – Вып. II. – К., 1907. – С. 120.
21. Славин Л.М. Периодизация исторического развития Ольвии // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. – М., 1959. – С. 106.